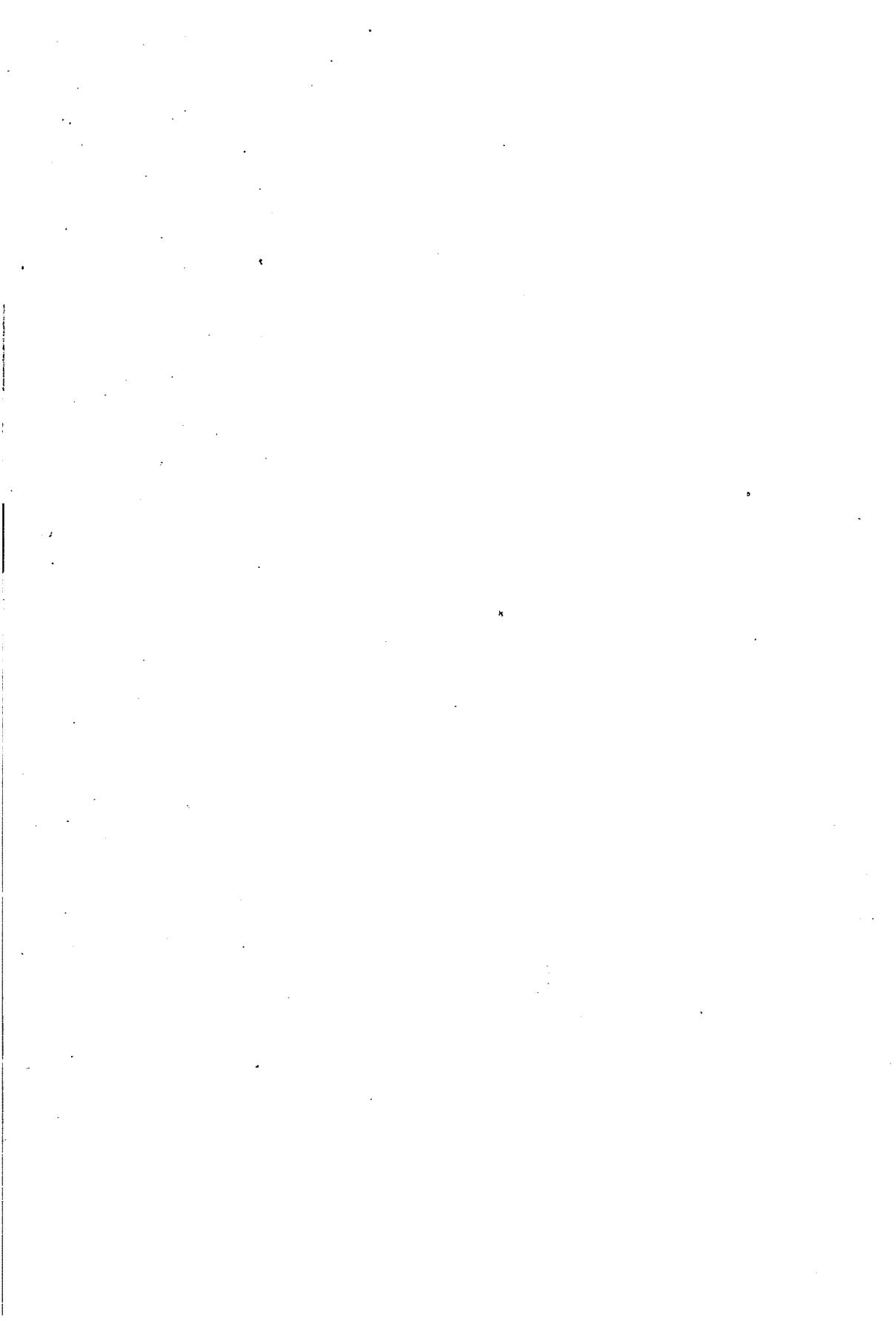

Nέστωρ E. Κουράκης

ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ

**Α': ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΟΛΗΣ**

Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
Αθήνα - Κομοτηνή 1991

IV. ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ANOMIA ΤΩΝ ΝΕΩΝ

1. Στο κλασσικό έργο του για το «Ζωντανό Δίκαιο και Φυσικό Δίκαιο»¹ ο τιμώμενος διδάσκαλός μου προσεγγίζει με διεισδυτικότητα και το πρόβλημα του σύγχρονου πολιτισμού μας². Ξεκινώντας από τη γνωστή διάκριση των πολιτισμών σε συνεργατικούς και ανταγωνιστικούς, αναλύει ιδιαίτερα τα γνωρίσματα του ανταγωνιστικού πολιτισμού (τάση για κοινωνική διάκριση και επιτυχία, πάθος της φιλοδοξίας και της αποκτήσεως κοινωνικής υπεροχής) και υπογραμμίζει τις ευεργετικές επιδράσεις αλλά και τους μεγάλους κινδύνους για την ανθρωπότητα από τον ανταγωνιστικό πολιτισμό και τις ανταγωνιστικές αξίες που επικρατούν σήμερα στις χώρες του δυτικού και του ανατολικού κόσμου. «Είναι ανάγκη», λέγει, «να εγκαταλείψουμε τις σκληρές αυτές αξίες και να αναζητήσουμε νέες αξίες, που αρμόζουν στον πνευματικό και υλικό πολιτισμό της εποχής μας και στη νέα μορφή της σύγχρονης κοινωνίας. Τέτοιες αξίες (...) είναι οι ανθρωπιστικές αξίες που στηρίζονται στο ξύπνημα των αλτρουιστικών κλίσεων της ψυχής του ανθρώπου, της συμπάθειας, της αγάπης, του αισθήματος της δίκαιοσύνης και της αλήθειας και έχουν ως στόχο τον ανθρωπιστικό προγραμματισμό, που αποβλέπει όχι στη μεγαλύτερη οικονομική αποδοτικότητα, αλλά στη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία του ανθρώπου και στην πνευματική και ψυχική του ανανέωση».

2. Οι πιο πάνω διαπιστώσεις και εμπνευσμένες προτάσεις του τιμώμενου Καθηγητή και Ακαδημαϊκού για το πρόβλημα του σύγχρονου ανταγωνιστικού πολιτισμού παρέχουν, νομίζω, την ευκαιρία να ερευνηθεί το θέμα αυτό εδώ και από μία ειδικότερη σκοπιά - από τη σκοπιά δηλ. των αρνητικών επιδράσεων που ασκεί ο πολιτισμός αυτός στους έλληνες νέους και των τρόπων που παρουσιάζονται ως προσφορότεροι για την αντιμετώ-

1. Γ. Μιχαηλίδου - Νοιάρου, Ζωντανό Δίκαιο και Φυσικό Δίκαιο. Εισαγωγή σε κεντρικά προβλήματα της νομικής κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας του δικαίου, Αθήνα: Αφοί Σάκκουλα, 1982, σελ. 499, 502-503.

2. Για το ίδιο θέμα πρβλ.: Γ. Μιχαηλίδου - Νοιάρου, Ο τεχνικός πολιτισμός και το αστικόν δίκαιον, Εναρκτήριον Μάθημα, Αθήνα: Αφοί Σάκκουλα, 1962 και του ίδιου. Το παρελθόν και το μέλλον του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, Αθήνα: 'Εκδ. «Ευρωπαϊκοί Συνδέσμοι». 1962.

πιση του ζητήματος. Με τις αναπτύξεις που θα ακολουθήσουν δεν αμφισβητείται βέβαια η σημασία των ατομικών παραγόντων στην τέλεση ανομικής συμπεριφοράς. Η κλασσική εικόνα του νεαρού παραβάτη από άπορη ή διαλυμένη οικογένεια και με χαμηλό νοητικό ή συναισθηματικές διαταραχές εξακολουθεί να δεσπόζει και σήμερα, όπως και κατά την εποχή των προπολεμικών εγκληματολόγων³, στα περισσότερα δικαστήρια ανηλικών και στα αντίστοιχα ιδρύματα αγωγής ή σωφρονιστικά καταστήματα⁴. Η προσωπικότητα ούμως των νεαρών αυτών παραβατών έχει μελετηθεί ήδη κατά κόρον, είτε πρόκειται για μεμονωμένα άτομα, είτε για οργανωμένες ομάδες («συμμορίες»)⁵. Εξ άλλου, σοβαρές επιφυλάξεις εκφράζονται και

3. Βλ. ιδιώς Sh. & El. Glueck, *One Thousand Juvenile Delinquents*, Cambridge 1934 και κατά επανέκδοση: New York: Kraus, 1965, κεφ. XIII, σελ. 228 επ.: βλ. επίσης K.G. Γαρδίκα, Εγκληματολογία, τ. Α', Αθήναι: Αφοι Τζάκα, 1968⁶, κεφ. Κ', σελ. 566 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

4. Βλ. σχτ. έκθεση πεπραγμένων της «Εταιρείας Προστασίας Ανηλικών Αθηνών» για τα έτη 1972-1976, Αθήναι Μάιος 1977, ιδιώς σελ. 16 επ. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν περιπτώσεις νεαρών παραβατών (υποδίκων ή τροφίμων σε σωφρονιστικά καταστήματα) που επισημάνθηκαν σε δημοσιογραφικές έρευνες των Γ. Λιάνη και Λ. Αλεξίου (εφημ. «Τα Νέα», 13.2.1978, 20 και 21.11.1978), Γ. Τράγκα (εφημ. «Η Βραδυνή» 6, 7, 9, 11.12.1978), Γ. Σπανδωνή (περ. «Επίκαιρα» της 23.11.1978, σελ. 27-34), Γ. Μετζιδάκη (εφημ. «Ακρόπολις» 18.1.1981, σελ. 7), Ν. Γερακάρη (εφημ. «Μεσημβρινή» 25, 26, 27, 28.7.1981) και M. Σταμπουλή (εφημ. «Ελεύθερος Τύπος» 19.6.1983, σελ. 8 και 20.6.1983, σελ. 16).

5. Από τις σχετικές έρευνες στο θέμα σημειώνονται οι ακόλουθες: Fr.M. Thrasher, *The Gang. A Study of 1,313 Gangs in Chicago*, Abridged and with a new introduction by James F. Short, Jr., Chicago/London: The University of Chicago Press, 1963 (1927); W.F. Whyte, *Street Corner Society*, Chicago: University of Chicago Press, 1955² (1943)¹; L. Yablonsky, *The Violent Gang*, New York: Macmillan, 1962; J.F. Short, Jr./F.L. Strodtbeck, *Group Process and Gang Delinquency*, Chicago/London: University of Chicago Press, 1965; Chr. Debuyst, *Criminels et valeurs vécues. Étude clinique d'un groupe de jeunes criminels*, Louvain/Paris 1960; A. Racine/C. Somerhausen/Chr. Debuyst/G. de Bock/L. de Bray, *Les Blousons Noirs. Un phénomène socioculturel de notre temps*, Paris: Cujas, 1966; H. Michard/J. Selosse, *La délinquance des jeunes en groupe*, Paris: Cujas, 1963; L. Pongratz/M. Schäfer/P. Jürgensen/D. Weiße, *Kinderdelinquenz. Daten, Hintergründe und Entwicklungen*, München: Juventa, 1975. Ως προς την ελληνική βιβλιογραφία, αξιοσημείωση είναι η ανάλυση της εγκληματικότητας των ανηλίκων στις αγγλοσαξωνικές χώρες από τον Μίνωα Πόθο («Εγκληματικαί Περιοχαί και Συμμορίαι Ανηλίκων», Αθήναι: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών 1971), ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα πορίσματα ερευνών για τις ευρύτερες περιοχές Αθήνας και Θεσσαλονίκης: Δ.Γ. Τσαούση/Ε. Κορρέ-Crueger, Η εγκληματικότης των ανηλίκων εις την Περιφέρειαν Πρωτευούσης, Αθήναι: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 1974 (για την περίοδο 1960-1964); Σ. Αλεξιάδη/Χ. Κουμιδή/Θ. Μπαλιδή/Μ. Παπαζήση/Χ. Χατζοπούλου, Η εγκληματικότης των ανηλίκων εν Θεσσαλονίκη από του 1958 μέχρι του 1965; Θεσσαλονίκη: Κέντρον Ερευνής των Προβλημάτων των Ανηλίκων, 1966; Κ. Βουτσά/Π. Δέδε/Χ. Θεοχαρίδη/Μ. Καραγιάννη/Σ. Παπαδοπούλου, Η εγκληματικότης των ανηλίκων εις την περιφέρειαν

ως προς την αντιπροσωπευτικότητα αυτών των παραβατών σε σχέση με το σύνολο των νέων που έχουν ανομική συμπεριφορά. Ερωτάται δηλ. μήπως η ανομική συμπεριφορά είναι ένα κοινό γνώρισμα όλων των κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων της σύγχρονης νεολαίας και μήπως όσοι τελικά συλλαμβάνονται και υφίστανται ποινική διώξη αποτελούν απλώς το τμήμα εκείνο των νέων που έχει τα λιγότερα μέσα για νά αποκρύψει αυτήν τη συμπεριφορά ή και να εμφανίσει μειωμένη την απαξία της απέναντι στις διωκτικές αρχές⁶. Αντίθετα η έρευνα των γενικών παραγόντων που ευνοούν τη διάπραξη της ανομικής συμπεριφοράς και ιδίως η έρευνα της αρνητικής επιδράσεως που ασκούν επάνω στους σύγχρονους έλληνες νέους ορισμένες πολιτιστικές αξίες, μολονότι παρουσιάζει μικρότερα μεθοδολογικά προβλήματα αντιπροσωπευτικότητας, δεν φαίνεται να έχει προχωρήσει έως τώρα αρκετά⁷. Οι σκέψεις που διατυπώνονται στη συνέχεια θα μπορούσαν, επομένως, να θεωρηθούν ως πρώτες υποθέσεις εργασίας για μια ευρύτερη προσεχή έρευνα του υπό συζήτηση θέματος.

3. Το θέμα των αναπτύξεων που ακολουθούν —σύγχρονος πολιτισμός και ανομία των νέων— εμφανίζεται εκ πρώτης όψεως εκτεταμένο και επιβάλλει μία εννοιολογική οριοθέτηση. Η έννοια «σύγχρονος πολιτισμός» θα πρέπει έτσι να νοηθεί κυρίως ως το σύνολο των θεσμών που είναι κοινοί για τα μέλη μιας κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική εποχή⁸, ενώ ως θεσμός

του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης από τον 1958 μέχρι τον 1965, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ερεύνης των Προβλημάτων των Ανηλίκων, 1972.

6. Για τους νεώτεροις αυτοίς προβληματισμούς στην εγκληματολογική επιστήμη βλ. ιδίως τις παραπομπές που παραθέτω στην εργασία μου «Τα Οικονομικά Εγκλήματα», Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλας, 1982, σελ. 26 σημ. 21 καθώς και τα όσα εισαγωγικά αναφέρονται στο πρόσφατο έργο: *H. Δασκαλάκη/Α. Ανδρίτσου/Π. Παπαδοπούλου/Π. Παππά/Ι. Περαντζάκη/Δ. Τσαμπαρλή*. Απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1983, σελ. 11 επ.

7. Ακόμη και οι θεωρίες που είχαν έντονο κοινωνιολογικό προσανατολισμό (πρβλ. τις αναφερόμενες στην εργασία μου «Τα Οικονομικά Εγκλήματα», ανωτ. σημ. 6, σελ. 156-173) δεν απέφυγαν τελικά την επικέντρωση στον εγκληματια και τις έμφυτες ή επίκτητες ιδιότητές του. Εξαίρεση στην τάση αυτή απετέλεσαν ωστόσο οι εργασίες της λεγόμενης «νεωτεριστικής» εγκληματολογίας και ιδίως ορισμένων γάλλων εγκληματολόγων, όπως οι *Phil. Robert/R. Lascoumes* ("Les bandes d'adolescents. Une théorie de la ségrégation", Paris: Les Éditions Ouvrières, 1974²), σελ. 309 επ. Βλ. επίσης: *T.R. Fyvel*, The Insecure Offenders. Rebellious Youth in the Welfare State, Penguin Books, 1963² (1961¹), ιδίως σελ. 135 επ.

8. Ακολουθούνται εδώ γενικά καθιερωμένοι ορισμοί κοινωνιολογικών όρων —βλ. π.χ. *J.H. Fichter*, Sociology, Chicago/London: The University of Chicago Press, 1971² (1957¹), ιδίως σελ. 297 επ., και *M. Rehbinder*, Rechtssoziologie. Berlin/New York: de Gruyter, 1977, σελ. 92 επ.

ορίζεται ειδικότερα το σύμπλεγμα των κοινωνικών κανόνων που αναφέρεται σε μια κεντρική κοινωνική σφαίρα και που αποβλέπει στην ικανοποίηση μιας θεμελιώδους ανάγκης της ομάδας (π.χ. οικογένεια, παιδεία). Ως θετική λειτουργία των θεσμών θεωρείται ότι είναι η σταθεροποίηση της κοινωνικής συμπεριφοράς και ο προσδιορισμός της κοινωνικής θέσεως του κάθε μέλους της ομάδας με βάση ορισμένα κριτήρια, που ονομάζονται κοινωνικές αξίες. Από την άλλη πλευρά, ως «*ανομία των νέων*» θα μπορούσε να ορισθεί η μη συμμόρφωση ή και απόρριψη από νεαρά άτομα ηλικίας 12-21 ετών (πρβλ. a. 121, 131 ελλΠοινΚ) των κοινωνικών κανόνων που ικανοποιούν, μέσα στα πλαίσια των θεσμών, μια θεμελιώδη ανάγκη της ομάδας⁹. Η θεμελιώδης αυτή ανάγκη, ανάλογα με το εάν αφορά απλώς στην κοινωνική τάξη και ευρυθμία ή επί πλέον στους πρωταρχικούς όρους κοινωνικής διαβιώσεως και συντηρήσεως, εντάσσεται στον χώρο του αστικού ή, αντίστοιχα, του ποινικού δικαίου και ανταποκρίνεται στην έννοια του αστικού ή του ποινικού αδικήματος¹⁰. Συνεπώς η έννοια της ανομικής συμπεριφοράς, όπως χρησιμοποιείται εδώ, είναι ευρύτερη εκείνης του ποινικού αδικήματος (δηλ. του εγκλήματος από τυπική αλλά και ουσιαστική άποψη¹¹), διότι περιλαμβάνει και αστικά αδικήματα· είναι όμως επίσης στενότερη από την έννοια της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, διότι δεν περιλαμβάνει απλές παραβάσεις κοινωνικών κανόνων που

9. Η «*ανομία*» ορίζεται εδώ *εννοιολογικά* και χωρίς να συνδέεται άμεσα με τις διάφορες «λειτουργικές» θεωρίες περί ανομίας (Durkheim, Merton, Al. Cohen, Cloward & Ohlin, Strole), που αποβλέπουν προ πάντων στην ερμηνεία του ανομικού φαινομένου —πρβλ. την κριτική επισκόπηση των σχετικών θεωριών για την ανομία στον S. Lamnek, Theorien abweichenden Verhaltens, München: Fink, 1979, σελ. 106 επ. Αξιοσημείωτες είναι ακόμη οι εννοιολογικές προσεγγίσεις της «*ανομίας*» από τον Iwánn M. Lászlóπουλο στη μονογραφία του «Περί της βαθυτέρας φύσεως του εγκλήματος», Αθήναι 1968, σελ. 108 επ. και από τον Fr. Harary στο άρθρο του Merton Revisited: A New Classification for Deviant Behavior, American Sociological Review, 31:1966, 693-697.

10. Η διάκριση που γίνεται εδώ μεταξύ αστικού και ποινικού αδικήματος, μολονότι στηρίζεται στη γνωστή γνώμη του v. Jhering για την ουσία του «*αδίκου*» ως προσβολής των αναγκαίων όρων διαβιώσεως της κοινωνίας (Der Zweck im Recht, Bd. 1, Leipzig 1916⁵, 339-362), προχωρεί πάντως σε μία διαφοροποίηση αυτής της προσβολής ανάλογα με την έντασή της, την υποκειμενική της ποιότητα, το είδος των προσβαλλομένων αγαθών και τον αντίστοιχο βαθμό αναγκαίας προστασίας της ολότητας από τη συγκεκριμένη προσβολή —πρβλ. H.H. Jescheck, Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil, Berlin: Duncker & Humblot, 1978³, 38-39 και N.K. Ανδρουλάκη, Ποινικόν Δίκαιον, τ. Α', Αθήναι 1982, σελ. 7.

11. Βλ. σχτ. N. Χωραφά, Ποινικόν Δίκαιον, τ. Α', έκδ. 9η με επιμέλεια K.E. Σταμάτη, Αθήναι: Αφοί Σάκκουλα, 1978 § 34, σελ. 133.

δεν ικανοποιούν μια θεμελιώδη ανάγκη (π.χ. απαγόρευση καπνίσματος)¹².

Ζήτημα, βέβαια, ανακύπτει κατά πόσο μια τέτοια θεμελιώδης ανάγκη θα κριθεί από τις υποκειμενικά βιούμενες και γενικά παραδεκτές κοινωνικοθικές αντιλήψεις των μελών μιας κοινωνίας ή από τις αντικειμενικά εκτιμώμενες και (συνήθως) συνταγματικά κατοχυρούμενες θεμελιώδεις αρχές αυτής της κοινωνίας. Η ανάπτυξη, πάντως, του ζητήματος αυτού έχει ήδη γίνει σε άλλη θέση, έτσι ώστε εδώ να επαρκεί η αναφορά στο συμπέρασμα, ότι δηλ. προσφυγή στο δεύτερο (αντικειμενικό) κριτήριο επιβάλλεται κατά τη γνώμη μου, μόνον εάν το πρώτο (υποκειμενικό) κριτήριο αποδεικνύεται αναποτελεσματικό για την αντιμετώπιση μιας καταστάσεως¹³.

Με βάση τις πιο πάνω εννοιολογικές διευκρινήσεις και κυρίως τη διάκριση της ανομικής συμπεριφοράς σε απόρριψη και μη συμμόρφωση κοινωνικών κανόνων μπορεί να λεχθεί ότι κατ' εξοχήν εκδηλώσεις τέτοιας συμπεριφοράς των σύγχρονων νέων συνιστούν αφ' ενός οι βανδαλισμοί και οι ταραχές στη διάρκεια πολιτικών διαδηλώσεων ή αθλητικών συναντήσεων και αφ' ετέρου οι καταλήψεις εγκαταλειμμένων κτιρίων για τη χρησιμοποίησή τους σ' ένα «εναλλακτικό τρόπο ζωής», η κατανάλωση «σκληρών» τοξικών ουσιών και η τέλεση αυτοκτονιών.

4. Διατυπώθηκε ήδη (ανωτ. § 2) το ερώτημα μήπως η ανομική συμπεριφορά είναι ένα κοινό γνώρισμα όλων των σύγχρονων νέων, ανεξάρτητα από κοινωνικοοικονομικές διαστρωματώσεις. Οπωσδήποτε, η έννοια που αποδίδεται εδώ στην ανομική συμπεριφορά δεν επιτρέπει μία γενίκευση αυτού του βαθμού, αν και σε έρευνες η γνώμη αυτή έχει βρει κατά καιρούς σημεία στηρίξεως¹⁴. Περισσότερο υποστηρίξιμη φαίνεται η

12. Cl. Faugeron/M. Fichelet/R. Fichelet/D. Poggi/Ph. Robert, *De la déviance et du contrôle social (représentations et attitudes)*, Paris 1975, σελ. 11 επ.: πρβλ. Κ.Δ. Σπινέλλη, Εγκληματολογία. Σύγχρονες και παλαιότερες τάσεις, τ. Α', Πολυγραφημένες πανεπιστημιακές παραδοσεις, Αθήνα 1984, σελ. 87 επ. και Α. Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου, *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, μέρος Α', Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 1984, σελ. 33 επ.

13. N.C. Courakis, *Réflexions sur la problématique de la criminalité en col blanc*, στη Revue pénitentiaire et de droit pénal, 1976, 263-278: 269 επ. και του ίδιου, Τα Οικονομικά Εγκλήματα. Βασικά ζητήματα της οικονομικής εγκληματικότητας και του οικονομικού ποινικού δικαίου, Αθήναι: A.N. Σάκκουλας, 1982, σελ. 191, σημ. 7· πρβλ. επίσης: Γ. Μιχαηλίδου - Νοινάρου, Δίκαιον και Κοινωνική Συνείδησις, Αθήναι: Παπαζήσης, 1972, σελ. 72 σημ. 49.

14. J.F. Short, Jr./F.I. Nye, *Extent of Unrecorded Juvenile Delinquency. Tentative Conclusions*, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, 49: 1958-1959, 296-302 και W.W. Wattenberg, *Review of Trends*, εις του ίδιου (ed.), *Social Deviancy Among Youth*. Chicago: The National Society for the Study of Education, 1966, 4-27.

άποψη ότι στους νέους ευνοείται, ιδιαίτερα σήμερα, η ανάπτυξη μιας ροπής προς την ανομία. Υπάρχουν δηλ. στην ψυχοσύνθεσή τους ορισμένες γενικές και συνήθως πρόσκαιρες ιδιομορφίες (π.χ. τάση για απειθαρχία) που σε συνδυασμό με αρνητικές επιρροές από ορισμένους σύγχρονους θεσμούς και αξίες είναι δυνατόν να οδηγήσουν κάθε νεαρό άτομο σε εκδηλώσεις ανομικής συμπεριφοράς. Άλλ: υπό τα δεδομένα αυτά οι πράξεις ή παραλείψεις όσων τελικά καταλήγουν στη διάπραξη ανομικής συμπεριφοράς δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι δικαιολογούν την τυχόν χαρακτηρολογική διαφοροποίηση των ατόμων αυτών σε σχέση με άλλους νέους. Πρόκειται απλώς για πράξεις ή παραλείψεις ατόμων που υφίστανται ευχερέστερα και βιώνουν εντονότερα τις αρνητικές επιδράσεις του σύγχρονου πολιτισμού¹⁵.

Οι γενικές ιδιομορφίες στην ψυχοσύνθεση του εφήβου που ευνοούν την τέλεση ανομικής συμπεριφοράς δεν χρειάζεται να αναλυθούν εδώ ιδιαίτερα, διότι αποτελούν ήδη ερευνημένο αντικείμενο της εξελικτικής ψυχολογίας¹⁶. Χρήσιμες είναι πάντως, ως προς το υπό εξέταση θέμα μας, οι ακόλουθες παρατηρήσεις:

Κατά την κρίσιμη περίοδο μεταβάσεως από την παιδική στη νεανική και στην ώριμη ηλικία ο έφηβος παρουσιάζει μεγάλη ένταση και αστάθεια της ψυχικής διαθέσεως. Κυριαρχείται από έντονο συναίσθημα αβεβαιότητας και ανασφάλειας. Και επιζητεί την κατάφαση, την αναγνώριση και την αγάπη. Διαθέτει έτσι τις δυνάμεις του σε πράξεις τολμηρές, ριζοσπαστικές, αφήνει να τον κυριεύουν οι ορμές και η φαντασία του, αποβαίνει ανήσυχος, ευαισθητός και

15. Επίσης και κατά τους *Robert/Lascoumes*, ανωτ. (σημ. 7), σελ. 343, οι εγκληματικές συμμορίες των νέων «σπρώχουν ώς τα παράλογα όρια της λογικής τους τάσεις που υπάρχουν σε όλες τις ομάδες και στην πλειονότητα των εφήβων του πολιτισμού μας», και αποτελούν μία μορφή «καθρέφτη, όπου μια κοινωνική ομάδα μπορεί να διαβάσει τα προβλήματα της νεολαίας της».

16. Από την ογκώδη βιβλιογραφία στο θέμα βλ. ιδίως: *N. Εξαρχοπούλου*, Ψυχολογία του Παιδός, τ. 2, Αθήναι: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, 1955, σελ. 500 επ. και *I.N. Παρασκευόπουλου*, Εξελικτική Ψυχολογία, τ. Δ' (Εφηβική Ηλικία), Αθήνα 1984, σελ. 13 επ., 101 επ. Πρβλ. ακόμη: *P. Mendousse*, L'âme de l'adolescent, Paris: P.U.F. 1963⁷ (1907!) του ίδιου, L'âme de l'adolescente, Paris: P.U.F., 1963⁸ (1910). *A. Bandura/R.H. Walters*, Adolescent Aggression, New York: Ronald Press, 1959. *C.M. Fleming*, Adolescence, London: Routledge & Kegan Paul, 1963². *C.J. Sandström*, The Psychology of Childhood and Adolescence, London: Methuen, 1966. *G.R. Medinnus/R.C. Johnson*, Child and Adolescent Psychology. Behavior and Development, New York/London: Wiley, 1969, 653 επ.: *L. Knaak*, Trotz-Protest-Rebellion. Zur Psychologie des Jugendalters, Zürich: Strom, 1970. *A.T. Jersild/J.S. Brook/D.W. Brook*, The Psychology of Adolescence, New York/London: Macmillan, 1978³. *D. Elkind/I.B. Weiner*, Development of the Child, New York/Santa Barbara: Wiley, 1978, 563 επ.

αυθάδης, δεν ανέχεται πιέσεις, επιδεικνύει απειθαρχία απέναντι στον νόμο και την εξουσία (με πρώτο θύμα την οικογένεια και το σχολείο του), έχει την τάση για σύναψη νέων δεσμών πέρα από την οικογένειά του (κυρίως με συνομιλήκους του) και διέπεται από ασίγαστη διάθεση ν' αναλάβει ρόλους και ν' αναπτύξει ενεργό δραστηριότητα υπέρ γενικότερων κοινωνικών σκοπών. Δεν απορρίπτει ακόμη και τη χρήση βίας, εφ' όσον θα μπορέσει έτσι να προκαλέσει εντύπωση ή και να ελκύσει την προσοχή στα «δίκαια» αιτήματά του. Επίσης αισθάνεται συχνά πλήξη και αποστροφή προς την εργασία, ιδίως κατά την πρώτη περίοδο της εφηβείας.

Η ομοιότητα στην ψυχοσύνθεση των εφήβων μας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε καλύτερα την ανομική συμπεριφορά των πιο ακραίων από αυτούς μέσα από τις γενικότερες αντιλήψεις, διαθέσεις και τάσεις των συνομιλήκων τους στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Από την άποψη αυτή αποκτούν εξαιρετικό ενδιαφέρον τα πορίσματα μιας έρευνας που έγινε το 1983 από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε) με αντικείμενο: «Διάθεση Χρόνου, Διαπροσωπικές Σχέσεις και Αξίες στους Νέους»¹⁷. Με βάση τα στοιχεία της έρευνας αυτής για νέους 15-24 ετών στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνας-Πειραιά προκύπτει ότι στη θέση των μεγάλων ριζοσπαστικών διεκδικήσεων της δεκαετίας του '70 έχουν επικρατήσει πλέον το ιδεολογικό αδιέξοδο, η προσαρμογή στους καθιερωμένους τύπους ζωής και ο καταναλωτισμός. Συνάγεται ακόμη ότι η ειλικρινεία, η αγάπη και η ζεστασιά είναι οι αρετές που εκτιμώνται περισσότερο σε μία φιλία και που ίσως απουσιάζουν σήμερα στις διανθρώπινες σχέσεις των νέων μας.

Ειδικότερα, τα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίζει η σύγχρονη ελληνική νεολαία θεωρούνται ότι είναι οικονομικής φύσεως και ότι ανάγονται στην ανεργία (πάνω από 40% του ποσοστού ερωτηθέντων), την άνοδο του βιοτικού¹⁸ επιπέδου και τον πληθωρισμό. Επίσης σημαντική θέση καταλαμβάνει και το πρόβλημα της εθνικής άμυνας και ασφάλειας (Έκθεση ΕΚΚΕ, σελ. 40 και πίνακας 70). Ως απαραίτητα εφόδια για την επιτυχία στη ζωή αναφέρονται προ πάντων τα χρήματα (σελ. 44 και πίνακας 77). Η διάθεση των χρημάτων θεωρείται ότι πρέπει να έχει κυρίως καταναλωτικό και όχι παραγωγικό χαρακτήρα (αγορά σπιτιού, αυτοκινήτου κλπ.: σελ. 43

17. *A. Μουρική/Γ. Μυριζάκη/Θ. Παραδέλλη/Ο. Πασσά-Γαρδίκη/A. Τεπέρογλου, Διάθεση Χρόνου, Διαπροσωπικές Σχέσεις και Αξίες στους Νέους, Αθήνα (Πολυγραφημένη προκαταρκτική έκθεση προς το Υφυπουργείο Νέας Γενιάς): Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Φεβρουάριος 1984.*

και πίνακας 76). Οι σχέσεις και με τους δύο γονείς — ίσως και για λόγους οικονομικής ανασφάλειας — εμφανίζονται γενικά καλές (ποσοστά πάνω από 69%). Ακόμη, θεωρείται ότι στους γονείς πρωτίστως θα αναζητηθεί οικονομική και ηθική συμπαράσταση σε κρίσιμες ή δύσκολες περιστάσεις της ζωής (σελ. 33, 36 και πίνακες 57, 61). Ανάλογη στάση παραδοχής ή τουλάχιστον ευμενούς αδιαφορίας παρατηρείται εκ μέρους των νέων και ως προς άλλους φορείς εξουσίας εκτός από τους γονείς (καθηγητές, προϊστάμενοι, όργανα τάξεως, πολιτικοί, αλλά και κάποια καχυποψία ως προς τους τελευταίους), (σελ. 36 επ. και πίνακες 62-68), ενώ μειωμένο εμφανίζεται το ενδιαφέρον απέναντι στη συμμετοχή σε πολιτικές οργανώσεις ή εκδηλώσεις (σελ. 22 επ., 39, πίνακες 34 και 69). Αντίθετα αποδίδεται μεγάλη σημασία στην ένταξη σε μία ομάδα έντονης κοινωνικοποιήσεως, όπως είναι η «παρέα» (ποσοστό πάνω από 92%) (σελ. 29, πίνακες 44 επ.), με κύριους χώρους συναντήσεως ή εξόδου-αναψυχής τις καφετέριες και ταβέρνες, ή τον κινηματογράφο (σελ. 11-12, 17, 27 και πίνακες 10, 25, 43). Η ειλικρίνεια, η αγάπη και η ζεστασιά εκτιμώνται στις σχέσεις αυτές και ιδίως στη φιλία πολύ περισσότερο από άλλα ψυχικά ή πνευματικά προσόντα, ομοιότητα πολιτικών αντιλήψεων ή ομοιότητα κοινωνικοοικονομικής καταστάσεως (σελ. 32-33, πίνακες 56, 56α).

Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει κανείς με βάση τις σχετικές συζητήσεις που έγιναν το 1984 ανάμεσα σε συντάκτες απογευματινής εφημερίδας και σε νέους της πρωτεύουσας¹⁸: «Έλλειψη υψηλών σκοπών, έλλειψη ελεύθερου χρόνου, έλλειψη επικοινωνίας με τους άλλους, πλήξη και μοναξιά φαίνεται ότι είναι, μέσα από τις συζητήσεις αυτές, τα θέματα που απασχολούν πιεστικά τους σημερινούς νέους.

Χαρακτηριστικές είναι εδώ ορισμένες δηλώσεις νέων για το πως ζουν και αισθάνονται: «Πριν από είκοσι χρόνια ο 18άρης μπορεί να είχε συγκεκριμένους στόχους. Να μπει σ' ένα πανεπιστήμιο, να πάρει ένα χαρτί, να παντρευτεί, να κάνει παιδιά, ν' αποκτήσει αυτοκίνητο. Εμάς σήμερα όλα αυτά μας φαίνονται ανιαρά. Δεν έχουμε τίποτα εμείς να κυνηγήσουμε...» (Λ. 18 ετών, «Τα Νέα» 3.12.1984, σελ. 9). «Πόσο περιθώριο μένει για ν' αναπτυχθεί η όποια φαντασία μέσα σ' ένα εικοσιτετράωρο, όταν τις 18 ώρες σου τις περνάς με μαθήματα, γλώσσες, φροντιστήρια και το άγχος να περάσεις, να μαζέψεις βαθμούς και μόρια, να τελειώνεις μ' αυτή τη φάση της ζωής σου» (Β.

18. Έρευνα με γενική ευθύνη Γ. Λιάνη και Λ. Κανέλλη: «Νεολαία 84. Σε τι πιστεύει και τι πιέζει...», εφημ. «Τα Νέα» 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14 και 15.12.1984.

17 ετών, αυτόθι). «Αν θες τη γνώμη μου ποιό είναι σήμερα το μεγαλύτερο πρόβλημα στις ανθρώπινες σχέσεις, λοιπόν (...) δεν υπάρχουν εύκολα αυτιά να σ' ακούσουν να μιλάς για τα δικά σου θέματα» (Γ. 19 ετών, «Τα Νέα» 6.12.1984, σελ. 13). «Κανείς μας δεν είναι βέβαιος ότι αυτά τα μέρη (δηλ. οι καφετερίες) του αρέσουν. Ισως για κανα-δυό φορές να είναι καλό μα ώς εκεί. Υστερα αρχίζει η πλήξη και η ανία. Το να κάνεις κάθε βράδυ τα ίδια πράγματα, το να επαναλαμβάνεις και να επαναλαμβάνεσαι. Το πρόβλημα είναι όμως ότι στην Αθήνα δεν υπάρχουν πολλά πράγματα που μπορεί να κάνει κανείς...» (Μ.Τ., 20 ετών, «Τα Νέα» 5.12.1984, σελ. 13). «Σ' όλα αυτά (δηλ. στη λήψη τοξικών ουσιών) φταίει σε μεγάλο βαθμό η μοναξιά που αισθάνονται οι νέοι και το ότι δεν υπάρχουν κάποια σοβαρά στέκια για τη νεολαία, όπου ο καθένας θα μπορεί να βρει ζεστασιά. Στέκια, που να απέχουν από την κομματικοποίηση» (Α.Π. 21 ετών, «Τα Νέα» 8.12.1984, σελ. 10^η).

Είναι αρκετά πιθανό, σύμφωνα με τις πιο πάνω διαπιστώσεις, ότι η αισθητή ψυχικού κενού, καταπιέσεως και ανασφάλειας που παρατηρείται στους σύγχρονους νέους, αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα της ανομικής συμπεριφοράς τους, είτε πρόκειται για απλή μη συμμόρφωση, είτε και για έκδηλη απόρριψη των κοινωνικών κανόνων. Ερώτημα ήδη ανακύπτει εάν η ανομική αυτή συμπεριφορά παρουσιάζει κατά τις τελευταίες δεκαετίες ποσοτική έξαρση ή και ποιοτική καθίζση.

Σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις, το ερώτημα αυτό πρέπει μάλλον ν' απαντηθεί καταφατικά και ως προς τα δύο σκέλη. Έτσι, από την άποψη της ποσοτικής αυξήσεως και στο μέτρο κατά το οποίο η θεσμοθετημένη εγκληματική συμπεριφορά καλύπτεται από την ανομική συμπεριφορά, παρατηρείται κατά την εικοσαετία 1961-1981 μια πραγματική ουξηση στην ποινική μεταχείριση ανηλίκων σχεδόν κατά το διπλάσιο. Ενώ δηλ. το 1961 είχε διαταχθεί η υποβολή σε αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα ή σε

19. Σημειώνεται ότι σε παρόμοιες εξομολογήσεις είχαν προβεί οι έλληνες νέοι και εξ αφορμής άλλων ερευνών, όπως εκείνης της εφημ. «Απογευματινή» το 1982: Έρευνα με γενική ευθύνη Φ. Σιούμπουρα «Γιατί πληθαίνουν οι συμμορίες στις γειτονιές», 17, 18, 19 και 20.8.1982. Κυρίως όμως επιβάλλεται να επισημανθεί εδώ για την επιστημονική της αρτιότητα και την πληρότητα των πορισμάτων της η έρευνα που διεξήχθη κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 60 μεταξύ φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών από την κ. Ιωάννη Λαμπίρη - Δημάκη για τη γνώμη τους γύρω από τα προβλήματα της ανώτατης παιδείας, τις αξίες στις οποίες πιστεύουν και τις προοπτικές που τους διανοίγονται στην επαγγελματική τους ζωή: *I. Λαμπίρη - Δημάκη*. Προς μίαν ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας, τ. 1. 2. Αθήναι: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 1974.

σωφρονιστικό περιορισμό μόλις 2.432 ανηλίκων έως 17 ετών επί συνολικού πληθυσμού ανηλίκων (5-19 ετών) 2.075.044, άρα κατά ποσοστό 0,11%, το 1981 ο αριθμός των ανηλίκων αυτών έφθασε τους 4.619 επί συνολικού πληθυσμού ανηλίκων 2.195.555, άρα κατά ποσοστό 0,21%²⁰. Και μολονότι είναι γνωστές οι επιφυλάξεις που εκφράζονται ως προς την αξιοπιστία των εγκληματολογικών στατιστικών στοιχείων (μη λήψη υπ' όψη νομοθετικών τροποποιησεων, εντατικοποιήσεως ή χαλαρώσεως της ποινικής καταστολής, διαδικασιών «επιλογής» από τα διωκτικά ή δικαστικά όργανα κλπ.²¹), γεγονός παραμένει ότι η ποσοστιαία αυτή αύξηση της εγκληματικότητας είναι τόσο μεγάλη, ώστε ν' αποτελεί επιστημονική αυθαιρεσία η ερμηνεία της χωρίς αναφορά και στο ενδεχόμενο μιας πραγματικής κλιμακώσεως της ανομικής συμπεριφοράς.

Δυσχερέστερη είναι, βέβαια, η διαπίστωση γύρω από το κατά πόσο υπήρξε κατά τα τελευταία έτη χειροτέρευση ή μη της ποιότητας των αδικημάτων που διαπράττονται από νεαρούς δράστες. Ιδίως τα διαθέσιμα στοιχεία των στατιστικών είναι στο θέμα αυτό ανεπαρκή, δεδομένου ότι η πλειονότητα των αδικημάτων αυτών (κλοπές, σωματικές βλάβες, παραβάσεις της νομοθεσίας περί αυτοκινήτων) δεν εμφανίζει σημαντικές ποσοστιαίες διακυμάνσεις στη διαχρονική της εξέλιξη. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα δεδομένα που βοηθούν σε μια πληρέστερη διερεύνηση του ζητήματος. Από τη μία πλευρά έχουν εμφανισθεί ιδίως από το 1978 οργανωμένες ομάδες ακραίων τάσεων, που αποτέλεσαν το επίκεντρο σοβαρών επεισοδίων και βιαιοπραγιών, κύριως κατά τη διάρκεια πολιτικών διαδηλώσεων ή ποδοσφαιρικών συναντήσεων²². Σημαντικό είναι ότι

20. Ανάλογη αυξητική τάση παρατηρείται, τουλάχιστον σε απόλυτους αριθμούς, και κατά τα υπόλοιπα μεταπολεμικά έτη. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι ο αριθμός των ανηλίκων έως 17 ετών που «καταδικάσθηκαν» σε μέτρα ή ποινές ήταν 1.355 το 1957, αυξήθηκε κατά το 1966 σε 2.885 και σταθεροποιήθηκε από το 1978 στις 4.500 - 5.000 (ɔ.105 το 1978, 4.490 το 1979, 4.729 το 1980 και 4.619 το 1981 βλ. σχτ. στοιχεία στην επετηρίδα «Στατιστική της Δικαιοσύνης» της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος για τα αντίστοιχα έτη καταδικών και στα Μηνιαία Στατιστικά Δελτία ή στις Συνοπτικές Επετηρίδες της ίδιας υπηρεσίας για τα αντίστοιχα έτη πληθυσμιακών καταγραφών).

21. Πρβλ. P.A. Albrecht, Zur Legitimationsfunktion von Jugendkriminalstatistiken εις H. Schüler-Springorum (Hrsg.) Jugend und Kriminalität. Kriminologische Beiträge zur kriminalpolitischen Diskussion, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1983, 18-31.

22. Για τις ομάδες αυτές βλ. σχτ. δημοσιεύματα του Γ. Βλαστάρη στην εφημ. «Καθημερινή» της 7.12.1980, σελ. 8, του Δ. Ιατρόπουλου στο περ. «Εικόνες» της 7.11.1984, σελ. 38-43 και του Π. Δημητριάδη στην εφημ. «Απογευματινή» της 9.12.1984, σελ. 11. Σημειώνεται ότι ιδιαίτερη έξαρση των επεισοδίων από τις ομάδες αυτές -όχι ίσως σε όλες τις περιπτώσεις με δική τους υπαιτιότητα-παρατηρήθηκε περί το τέλος του 1984 και ιδίως κατά τις ημέρες 1.10, 25.10, 18.11 και 4.12. 1984.

πολλά από τα μέλη αυτών των ομάδων επικροτούν τη βία απροκάλυπτα, απελπισμένα, ακόμη και σαν άρνηση τρόπου ζωής.

Χαρακτηριστικά είναι τα όσα είπαν κατά καιρούς ορισμένα από τα «περιθωριακά» αυτά άτομα (punks, hooligans κλπ.) για τα κίνητρα των ενεργειών τους: (Φιλοσοφία μου είναι) «βία για τη βία και όπου τραβήξει». «Δεν μ' ενδιαφέρει (αν αυτή η βία για τη βία δεν οδηγεί πουθενά)...». «Θέλω να κάνω αυτό που μ' αρέσει... Δεν με νοιάζει για το αύριο» (βλ. σχτ. συνομιλία «περιθωριακών» ηλικίας 17 ετών με τὸν δημοσιογράφο Γ. Κανελλάκη στην εφημ. «Ελευθεροτυπία» της 27.10.1984, σελ. 20-21). (Στο γήπεδο πηγαίνω διότι αυτό) «είναι εκτόνωση. Λύνεσαι εκεί πέρα, δε σκέφτεσαι τίποτα» (...) «Έτσι και χάσει η ομάδα μου δεν ξέρω τι κάνω. Μπορώ να σκοτώσω άνθρωπο εκεί μέσα» (X. 20 ετών, εφημ. «Ελευθεροτυπία» 1.9.1982, σελ. 12). «Για μας η βία δεν είναι τρόπος ζωής, είναι η άρνηση της ζωής που μας προσφέρουν. Είναι πράξη που βγαίνει αυθόρυμητα όταν κάτι δεν μας ικανοποιεί» (Xρ. 18 ετών, εφημ. «Βήμα- Εβδομάδα» 28.3.1982, σελ. 6).

Από την άλλη, πάλι, πλευρά έχει αρχίσει να προσλαμβάνει σοβαρές διαστάσεις και στη χώρα μας, ιδίως μετά το 1973, το πρόβλημα της τοξικομανίας. Σύμφωνα με στοιχεία της Ψυχιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ κατά τη δεκαετία 1963-1973 οι χρήστες τοξικών ουσιών είχαν φθάσει συνολικά τους 3.696²³, κατά τη δεκαετία που επακολούθησε σχεδόν τριπλασιάσθηκαν, έφθασαν δηλ. τους 9.689²⁴. Το πρόβλημα μάλιστα φαίνεται να έχει ιδιαίτερη έκταση μεταξύ των νέων. Αυτόν τον καιρό (Ιανουάριος 1985) βρίσκεται σε εξέλιξη σχετική έρευνα του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς²⁵. Ήδη όμως κατά το 1976, σύμφωνα με

23. Βλ. C. Stefanis/R. Durnbush/M. Fink (eds.), Hashish: Studies of long term use, New York: Raven, 1976.

24. M. Madianos/D. Madianou/J. Papadatos/A. Kokkevi/C. Stefanis, Drug use in Greece 1973-1983: Prevalence of known cases, ανέκδοτη (ακόμη) ανακοίνωση που έγινε στο 14ο Διεθνές Ινστιτούτο για την Πρόληψη και Μεταχείριση της Τοξικομανίας, την 28.5.1984 (πρβλ. σχτ. δημοσιεύμα της εφημ. «Έθνος» της 29.5.1984, σελ. 17).

25. Βλ. σχτ. ανακοινώσεις του Υφυπουργού Νέας Γενιάς που δημοσιεύθηκαν στον ημερήσιο τύπο της 20.1.1983 (π.χ. εφημ. «Μεσημβρινή», σελ. 5). Στο πλαίσιο των ανακοινώσεων αυτών επισημάνθηκε ακόμη ότι οι θάνατοι από χρήση τοξικών ουσιών στη χώρα μας έφθασαν από 5 το 1980 σε 10 το 1981 και σε 13 το 1982. Πρβλ. επίσης για την ίδια έρευνα τα σχετικά δημοσιεύματα στις εφημ. «Έθνος» της 10.4.1985, σελ. 4-5. «Το Βήμα» 14.4.1985 (σελ. 34-35), 17.4.1985 (σελ. 10-11), 18.4.1985 (σελ. 11), 19.4.1985 (σελ. 7), 21.4.1985 (σελ. 33 και 23.4.1985 (σελ. 11) καθώς και «Τα Νέα» 29.4.1985 (σελ. 13), 30.4.1985 (σελ. 15), 2.5.1985 (σελ. 13), 3.5.1985 (σελ. 19) και 4.5.1985 (σελ. 15).

σφυγμομέτρηση που διενεργήθηκε από το περιοδικό «Επίκαιρα» της 13.5.1976 σε μαθητές αθηναϊκών φροντιστηρίων ηλικίας 18-19 ετών, διαπιστώθηκε ότι το 1/4 περίπου από αυτούς (26,5%) δέχονταν πως είχαν δοκιμάσει ναρκωτικά και ότι άλλο 1/4 περίπου (23,7%) διακήρυξε πως θα ήθελε να δοκιμάσει ναρκωτικά.

6. Οι εξελίξεις αυτές επιβάλλουν ήδη μία λεπτομερέστερη αναζήτηση των γενικών παραγόντων που έχουν ευνοήσει την ανάπτυξη της αισθήσεως ψυχικού κενού, καταπιέσεως και ανασφάλειας μεταξύ των νέων και έχουν συντελέσει έτσι στη σημερινή έξαρση των ανομικών φαινομένων. Κυρίως χρήσιμη θα ήταν εδώ, για την ερμηνεία του προβλήματος, η μελέτη των βασικών «κοινωνικοποιητικών» θεσμών (οικογένεια, σχολείο, εργασία, ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον), όπως αυτοί λειτουργούν (ή «δυσλειτουργούν») σήμερα στη χώρα μας²⁶.

7. Ξεκινώντας από την οικογένεια παρατηρούμε ότι ο θεσμός αυτός έχει υποστεί κατά τα τελευταία έτη, κυρίως στα αστικά κέντρα, μια ριζική μεταλλαγή. Η ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου κινήθηκε σε νέα οικογενειακά σχήματα με μεγαλύτερη -ισως- δημοκρατικότητα διαδικασιών και σότητα μεταχειρίσεως. Οι σχέσεις έγιναν έτσι ειλικρινέστερες και στενότερες²⁷. Συνάμα δώμας δημιουργήθηκαν και τοβαρά προβλήματα, προβλήματα που αφορούν αφ' ενός στις σχέσεις των συζύγων, λόγω της ανακατατάξεως των ρόλων και των συναφών συγκρούσεων από αυτήν, και αφ' ετέρου στις σχέσεις τους με το παιδί, για το οποίο οι γονείς και ιδίως η μητέρα δεν έχουν πλέον τον αναγκαίο ελεύθερο χρόνο ή καὶ την ψυχική διάθεση ν ασχολούνται.

26. Βλ. ιδίως τις γενικές αναπτύξεις των *Council of Europe, Prevention of Juvenile Delinquency: The Role of Institutions of Socialisation in a Changing Society* (14th Criminological Research Conference), Strasbourg 1981, Π. Παπαδάτου, Η κοινωνικοποίηση των νέων στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία και η πρόληψη της εγκληματικότητας, Νομικό Βήμα 32: 1984, 577-588 (α' δημοσίευση στο περ. «Ελεύθερη Θεώρηση» 1981, τεύχ. 8) και Kr. Stosberg, Sozialisation und Sozialisationsstörungen —ein soziologischer Ansatz, εις: W. Feuerlein (Hrsg.), Sozialisationsstörungen und Sucht, Wiesbaden: Deutsche Gesellschaft für Suchtforschung und Suchttherapie, 1981, 5-15 κατά παραπομπή της Anth. Chaidou, Junge Ausländer aus Gastarbeiterfamilien in der Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt a.M.: Lang, 1984, 96 επ. Πρβλ. και από την παλαιότερη βιβλιογραφία: A. Πιπινέλη - Ποταμίδην, Τα αίτια της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, Διδ. Διατρ. Αθηνών, 1958, ιδίως σελ. 66 επ.

27. Γ. Μιχαηλίδου - Νονάρου, Η οικογένεια στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία, περ. «Ευθύνη», 1982, σελ. 166-170, στα πλαίσια γενικού άφιερώματος του περιοδικού με θέμα «Η οικογένεια σε κρίση».

Σημαντικές είναι στον τομέα αυτόν οι ψυχολογικές έρευνες (με προβλητικές τεχνικές κλπ.) που έγιναν κατά τα τελευταία 20 έτη από συνεργάτες του «Αθηναϊκού Κέντρου Μελέτης του Ανθρώπου» (Διεύθυνση: Γιώργος και Βάσω Βασιλείου. Σύμφωνα με τα πορίσματα των ερευνών αυτών, στην παραδοσιακή («πατριαρχική» ή «πολυγενε-ακή») ελληνική οικογένεια υπήρχε κοινότητα σκοπού (παραγωγή και κατανάλωση αγαθών που ικανοποιούν όλες σχεδόν τις ανάγκες των μελών: οικιακή οικονομία). Η επίτευξη, δε, του σκοπού αυτού επιδιωκόταν από ολόκληρη την ομάδα συγγενών και φίλων, γεγονός που επέτρεπε παράλληλα την ικανοποίηση συναισθηματικών αναγκών των ανθρώπων αυτών (δικαιώση, αναγνώριση του έργου τους) και συντελούσε έτσι στην ομαλή μεταξύ τους επικοινωνία. Αντίθετα στη σύγχρονη («πυρηνική» ή «παιδοκεντρική»), ελληνική οικογένεια εμφανίζονται έλλειψη κοινών σκοπών και ανυπέρβλητα διλήμματα μεταξύ ατομικών και συλλογικών επιδιώξεων ή μεταξύ οικογενειακών και κοινωνικών ρόλων, με επακόλουθο την αμφισβήτηση της κοινής πορείας, την ανάπτυξη αισθημάτων καταπιέσεως και την εμπλοκή της επικοινωνίας²⁸. Σημειώνεται ότι η στροφή προς τη σύγχρονη μορφή της «πυρηνικής» οικογένειας με μικρό αριθμό παιδιών προκύπτει και από στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Συνοπτικές Στατιστικές Επετηρίδες, πίνακας για «νοικοκυριά και μέλη αυτών»). Πράγματι, κατά τις τελευταίες δεκαετίες διαπιστώνεται από τα στοιχεία αυτά συνεχής μείωση των μελών του κάθε «νοικοκυριού»: από 4,29 μέλη κατά μέσο όρο το 1920 σε 4,11 το 1951, 3,78 το 1961, 3,39 το 1971 και 3,20 το 1981.

Σε αναπλήρωση για την έλλειψη οικογενειακής ευρυθμίας και ψυχικής επαφής προς το παιδί τους, οι γονείς παρέχουν σ' αυτό κάθε είδους υλικά αγαθά αλλά και σημαντικές ελευθερίες που οι ίδιοι δεν είχαν, ενώ συγχρόνως εναποθέτουν σ' αυτό επαγγελματικές και άλλες προσδοκίες ή ανεκπλήρωτους πόθους τους (κυρίως φοίτηση σε ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα). Οι προσδοκίες όμως αυτές είναι συνήθως διαμετρικά

28. *Βλ. Χ.Δ. Κατάκη*. Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας, Αθήνα: Κέδρος, 1984, ιδίως σελ. 182 επ., όπου σύνοψη των πορισμάτων και πίνακας βιβλιογραφίας: πρβλ. επίσης σε γενικότερο επίπεδο *Alvin Toffler*, Το Τρίτο Κύμα, κατά μτφρ. Ερ. Μπαρτζινόπουλου, Αθήνα: Κάκτος 1982 (1980¹), κεφ. 17, σελ. 251 επ., καθός και την έρευνα της εφημ. «Τα Νέα» (άρχισε να δημοσιεύεται την 14.1.1980) με γενικό θέμα «1970-1980: Η δεκαετία που σφράγισε τη ζωή μας».

αντίθετες προς τα ενδιαφέροντα και τις επιδιώξεις του παιδιού²⁹. Όλα αυτά, καθώς και η έλλειψη του απαραίτητου χώρου (και χρόνου) για παιχνίδι και ψυχαγωγία συντελούν ώστε να μεταπηδά το παιδί στην εφηβεία χωρίς να έχει βιώσει φυσιολογικά την παιδική του ηλικία και χωρίς να έχει, συνήθως, τύχει της απαραίτητης γονικής φροντίδας για την ψυχική του ανάπτυξη και ωρίμαση³⁰. Ακόμη και η λεγόμενη «γενετήσια απελευθέρωση» φαίνεται ότι ευνόησε μεν μία ισότητα σχέσεων και μία πρώιμη ανάπτυξη ενδιαφέροντος στο παιδί για το μυστήριο της αναπαραγωγής, αλλ Ότι τελικά συνέτεινε στην αποψιλωση του ερωτικού στοιχείου από την προσωποπαγή και συναισθηματική του υπόσταση, στην εξασθένιση, έτσι, της ερωτικής ορμής και στη βαθμιαία υποκατάστασή της από τη ροπή της βίας ως μέσου εκτονώσεως³¹.

8. Άλλα και το σχολείο, με τη σημερινή του δομή και λειτουργία, δεν φαίνεται να βοηθεί στη διάπλαση ανθρώπων με μόρφωση, μέθοδο και χαρακτήρα. Το πρόγραμμα είναι συνήθως βαρυμένο με σωρεία απαρχαιωμένων και στερεότυπων γνώσεων, οι οποίες μεταδίδονται στους μαθητές δογματικά και ανελεύθερα, χωρίς τον αναγκαίο πνευματικό συναγερμό του διαλόγου με τον δάσκαλο και της συνεργασίας μαζί του.

Στις διαπιστώσεις αυτές καταλήγει και ο Θεόφραστος Γέρου εξετάζοντας και συγκρίνοντας το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα με

29. Για το θέμα αυτό η *Χάρις Κατάκη*, ανωτ. (σημ. 28), σελ. 64 (βλ. και σελ. 169) παρατηρεί: «Μέσα από την επιτυχία των παιδιών οι γονείς αναζητούν να τραφούν ψυχολογικά. Ο τεχνητός αιτός, κοινός στόχος έχει γίνει προϋπόθεση για την ψυχολογική επιβίωση των μελών της οικογενείας». Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει και έρευνα που έγινε το 1979 από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών με γενικό θέμα την ελληνική οικογένεια και τα μεταβαλλόμενα πρότυπα της πολιτιστικής της δραστηριότητας —βλ. V. Filias/G. Gizelis/R. Kaftanzoglou/A. Teperoglou, *Changing Patterns of Cultural Activity within the Greek Family*, εις: M. Biskup/V. Filias/I. Vitanyi (eds.) *The Family and its Culture. An Investigation in Seven East and West European Countries*, Budapest: Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, 1984, 81-154: 100 επ., 132 επ. 139.

30. Τα δισμενή επακόλουθα αιτήσ της (εօρογε ή και απίμο) απομακρύνεως των γονέων από το παιδί για την ανατροφή και την ψυχική του υγεία είχαν υπογραμμισθεί ιδιαίτερα από τον *Επάγγελο Παπανούτσο* και τον *Γεώργιο Χριστοδούλου* σε σχετικές εισηγήσεις «στρογγυλής τράπεζας» το 1976 —βλ. περ. «Ελληνική Ιατρική», 45: 1976, 215-223· πρβλ. και J. Bowlby, *Attachment and Loss*, v. I (Attachment), Penguin Books 1969, v. II (Separation: Anxiety and Anger), Penguin Books 1973.

31. Πρβλ. Anton-Andreas Guha, *Σεξουαλικότητα και Πορνογραφία*, κατά μτφ. Γ. Βαμβαλή, Αθήνα: Επίκουρος, 1972 (1971!), σελ. 20 επ. και 138 επ. και ήδη: Θ. Παπακωνσταντίνου, *Η απελευθέρωση των ενστίκτων δημιουργεί δεσμά;*, περ. «Εικόνες» της 30.12.1966, σελ. 27. Βλ. επίσης γενικότερα: G.H. Seward/R.C. Williamson (eds.) *Sex Roles in Changing Society*, New York: Random House, 1970.

εκείνα άλλων χωρών: Θ. Γέρου, Δημοκρατική και Αντι-Δημοκρατική Εκπαίδευση, εφημ. «Το Βήμα» 3.10.1974, σελ. 4 και 4.10.1974, σελ. 4. Επίσης και άλλοι ερευνητές συνάγουν τα ίδια πορίσματα έπειτα από μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, του νομικού πλαισίου μέσα στο οποίο λειτουργούν τα σχολεία, των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που επέδρασαν —θετικά ή αρνητικά— στις κατά καιρούς εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και του περιεχομένου ορισμένων σχολικών βιβλίων. Αξιοσημείωτη είναι ιδίως, με βάση τα κριτήρια αυτά, η ανάλυση του *Pánou Poluxronópolou* “Politics and Pedagogy in Greece: A Critical and Creative Analysis and Evaluation of the Ideological and the Knowledge Functions of the Greek School System. 1950-1975, Διδ. Διατρ. Boston University, School of Education, 1976, και σε ελληνική βελτιωμένη έκδοση: Παιδεία και Πολιτική στην Ελλάδα, τ. 1, 2, Αθήνα: Καστανιώτης, 1980. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι με την εκπαίδευση που παρέχεται στους έλληνες μαθητές η γνώση εμφανίζεται «αν-ιστορική, αντικειμενική και απόλυτη», χωρίς ν' αντιμετωπίζεται με αυτήν η μεταβαλλόμενη και δυναμική πραγματικότητα και χωρίς να ωθούνται οι μαθητές, μέσα από αυτήν, στην ανάπτυξη κριτικής συνειδήσεως. Επίσης η διδασκαλία της γνώσεως αυτής θεωρείται ότι γίνεται με μεθόδους δογματικές και καταναγκαστικές, που τείνουν σχεδόν αποκλειστικά στην εκμάθηση και συντήρηση αξιών του ισχύοντος κοινωνικοπολιτικού συστήματος και ελάχιστα στη μόρφωση, τη σημασιακή μάθηση, τη μεθοδολογία, την έρευνα και την αυτογνωσία. Επίσης και οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών κρίνονται ως διεπόμενες σε μεγάλο βαθμό από αυταρχισμό, απόσταση, σοβαροφάνεια και φορμαλισμό. «Οι μαθητές», συμπεραίνει ο συγγραφέας, «εθίζονται (έτσι) να μην τολμούν, να μην εξερευνούν, να μην πειραματίζονται, αλλά ν' αποδέχονται· να μην είναι θαρραλέοι, να μην έχουν εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, να μην είναι ανεξάρτητοι, αλλά να συμμορφώνονται» (τ. 2, σελ. 651-652).

Ο λανθασμένος αυτός προσανατολισμός της ελληνικής παιδείας παρουσιάζεται ειδικότερα και στο περιεχόμενο των αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου, κυρίως της περιόδου 1954-1974. Μέσα από τα βιβλία αυτά, που ο ρόλος τους για τη διάπλαση των παιδιών είναι πράγματι κεφαλαιώδης, ο μαθητής του δημοτικού σχολείου βρίσκεται αντιμέτωπος «με ιδεώδη πρότυπα και υποδείγματα προς μίμηση που του επιβάλλει ο ενήλικος, στα οποία όμως δεν αναγνωρίζει ούτε τις ανάγκες και τις επιθυμίες του ούτε τον τρόπο του να αισθάνεται και να βιώνει τις προσωπικές του εμπειρίες ούτε

τέλος την ίδια του τη σχέση με τον κόσμο που τον περιβάλλει. Το αγόρι καλείται να συμμορφωθεί στις απαιτήσεις ενός αρσενικού προτύπου, καθορισμένου από μια ιδεολογία που απονέμει ρόλους ανάλογα με το φύλο. Το κορίτσι ωθείται να αναγνωρίσει το μητρικό ρόλο ως τη μόνη λύση, εναρμονισμένη με το πεπρωμένο της γυναικας»³². Επί πλέον, τα πρότυπα που προβάλλονται σε σχέση με έννοιες όπως πατρίδα, θρησκεία και εργασία θεωρούνται ότι επιδιώκουν «τη διαμόρφωση ενός ανθρώπου πριν από όλα υποταγμένου, πειθήνιου, δίχως κριτική σκέψη»³³. Και είναι προφανές, ότι μία τέτοια παιδεία της πειθαρχίας οδηγεί ή σε πολίτες «παθητικοποιημένους γιατί τους αφαιρέθηκε το δικαίωμα μιας αυτόνομης και δημιουργικής αναζήτησης· ή (σε) ανυπότακτους και απροσάρμοστους γιατί είδαν να γίνονται συντρίμμια οι προσπάθειες επιβεβαίωσης της ανεξαρτησίας τους»³⁴.

Τελικά το απολυτήριο γυμνασίου που αποκτά ο νέος υπό τις συνθήκες αυτές δεν έχει, έτσι, για τον ίδιο κάποιο ιδιαίτερο ουσιαστικό αντίκρυσμα στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της ζωής. Δεν έχει όμως, λόγω του μεγάλου αριθμού εκείνων που αποφοιτούν από το γυμνάσιο (ή και, ανάλογα, από τις ανώτατες σχολές), και καμία σημαντική τυπική αξία για την εξεύρεση εργασίας και την εξασφάλισή του απέναντι στο πρόβλημα της ανεργίας. Καταλήγει λοιπόν η θητεία του σύγχρονου νέου στο σχολείο με τον σημερινό τρόπο λειτουργίας του να συνοδεύεται συχνά από πλήθος δυσμενών ψυχολογικών παρενεργειών, που οφείλονται ειδικότερα στην αισθηση αναποτελεσματικότητας του όλου συστήματος και στις προσπάθειες που καταβάλλονται για τον σκοπό αυτό εις βάρος του αναγκαίου, πολλές φορές, χρόνου για ανάπτυξη ή ανάπτυξη των προσωπικών ενδιαφερόντων του μαθητή.

9. Σε ανάλογες σκέψεις οδηγείται κανείς και για τους νέους που αρχίζουν ν' απασχολούνται σε μια εργασία πριν από την ολοκλήρωση των εγκύκλιων σπουδών τους ή αμέσως μετά³⁵. Και εδώ παρατηρούνται

32. *M. Γεωργίου - Νίλσεν*, Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού, Αθήνα: Κέδρος, 1980, σελ. 194.

33. *A. Φραγκουδάκη*, Τα αναγνωριστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία, Αθήνα: Θεμέλιο, 1978, σελ. 7.

34. *M. Γεωργίου - Νίλσεν*, ανωτ. (σημ. 32), σελ. 198.

35. Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός ανηλίκων 10-19 ετών ιπολογιζόταν για το 1981 σε 246.862 άτομα (δείγμα 10% απογραφής 1981). Από αυτά, τα 111.038. δηλ. σε ποσοστό 45% αποσχολούνταν σε εργασίες που θεωρούνται γενικά ως βαρειές και ανθυγιεινές (ορυχεία και μεταλλεία, βιομηχανία και βιοτεχνία, οικοδομή και δημόσια έργα, μεταφορές και επικοινω-

συνήθως έντονες ψυχολογικές παρενέργειες (αισθηση κενού, ρουτίνας και αποτυχίας), που οφείλονται στη μονοτονία του είδους της εργασίας και γενικότερα στον μεγάλο καταμερισμό ή αυτοματισμό της νέας τεχνολογίας³⁶.

10. Στη διαμόρφωση κλίματος ανομίας συντελεί όμως κατά σημαντικό βαθμό και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον που επικρατεί στις περισσότερες «ανεπτυγμένες» χώρες, και στη δική μας. Επειτα από αλλεπάλληλους πολέμους, οικονομικές κρίσεις, πολιτικές ανωμαλίες και συνεχή αντιπαράθεση κοσμοθεωριών, οι παραδοσιακές αξίες έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση, αλλά χωρίς να μπορούν, προς το παρόν, να αντικατασταθούν με νέες. Οι μορφές της εξουσίας γίνονται ολοένα περισσότερο περίτεχνα αδιόρατες και άψυχα γραφειοκρατικές, δημιουργώντας στον πολίτη ένα καφκικό σιναϊσθημα-άγχους. Παντού αιωρείται ασφυκτική η παρουσία του Κράτους³⁷. Οι δινατότητες αιτόνοιμης σκέψεως, εκφράσεως των στοχασμάτων

νίες). Παρόμοια κατάσταση εμφανιζόταν και από τα στοιχεία της απογραφής 1971— πρβλ. σχτ. ανέκδοτες ακόμη ειστηγήσεις της Βάνας Ντάικου και του Γεωργίου Παναγιωτόπουλου στο σεμινάριο με θέμα «Το κακοποιημένο παιδί», που οργάνωσε στην Αθήνα την 19, 20 και 21.12.1980 ο «Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων».

36. Βλ. σχτ. αναπτύξεις του Π. Δημητρίου στην εφημ. «Καθημερινή» της 23.7.1978, σελ. 7 καθώς και τα πορίσματα ελληνικής εμπειρικής έρευνας εις: L. Nikolaou - Smokovitis, Structural and personal factors contributing to job dissatisfaction in a large scale Greek organization of the service sector (Bank), περ. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχ. 35: Ιανουάριος - Απρίλιος 1979, 166-185. Πρβλ. επίσης γενικότερα: A. Roe, The Psychology of Occupations, New York/London: Wiley, 1956. Th. Scharmann, Jugend in Arbeit und Beruf, München: Juventa, 1966², 246 επ. και J. Fourastié, Le grand espoir du XXe siècle, Paris: Gallimard, 1963 (1949)¹, όπου αναπτύσσεται η αισιόδοξη άποψη πως η τελειότητα των σύγχρονων μηχανημάτων θ' απαλλάξει τον άνθρωπο από τον αυτοματισμό της ασυνείδητης επαναλήψεως και θα αφήσει γι' αυτόν μόνον εργασίες που προσιδίζουν στη φύση του ως ευφυούς και προβλεπτικού όντος (σελ. 351 επ.).

37. Το φαινόμενο αυτό επεσήμανε ιδιαίτερα ως παράγοντα εξωθήσεως σε πράξεις τυφλής βίας ο Ralf Dahrendorf, σχολιάζοντας τις ταραχές που προκλήθηκαν από νεαρούς διαδηλωτές στη Ζυρίχη το καλοκαίρι του 1980: R. Dahrendorf, Anmerkungen zu den Zürcher Krawallen, εφημ. Finanz und Wirtschaft της 20.9.1980, σελ. 1, 2. Επίσης και η «Ελβετική Επιτροπή για τα Ζητήματα της Νεότητας», που αποτελεί συμβουλευτικό όργανο της ελβετικής Γερουσίας, σε έκθεσή της για τα αίτια των ταραχών αυτών υπογράμμισε ότι οι δράστες των βιαιοπραγών ανατράφηκαν σ' ένα κόσμο στον οποίο έρχονται συνεχώς αντιμέτωποι με τη νόμιμη βία. Και ότι ο «χαμένος διάλογος» θα μπορούσε ν' αποκατασταθεί μόνον εάν μάθαινε κανείς ν' αισθάνει καλύτερα τις επιθυμίες ή τις εκδηλώσεις των νέων, βοηθώντας τους παράλληλα να εκδηλώνονται με τρόπο ώστε να μη γίνεται αναπόφευκτη η παρεξήγηση: Eidgenössische Kommission für Jugendfragen, Thesen zu den Jugendunruhen 1980 κατά περιληψή στην εφημ. «Neue Zürcher Zeitung» της 27.11.1980, σελ. 25. Με παρόμοιο πνεύμα είναι διατυπωμένη η ανταπόκριση της Irmgrad Locher «Der "heiße Sommer" in Zürich» στην εφημ. «Stuttgarter Zeitung» της 9.9.1980.

και πολιτικής επικοινωνίας εμφανίζονται εξαιρετικά περιορισμένες μέσα από ένα ολιγοπολιακό τύπο, μια κρατικά ελεγχόμενη τηλεόραση και ένα αρχηγικό κοινοβουλευτικό σύστημα, χωρίς άμεση συμμετοχή του πολίτη στην άσκηση της εξουσίας³⁸. Το φαινόμενο της βίας, κάτω από την επίδραση των λεγόμενων «μέσων μαζικής ενημερώσεως», γίνεται καθημερινή πραγματικότητα³⁹. Αλλά και οι διαπροσωπικές σχέσεις παρουσιάζουν επίσης έλλειψη ουσιαστικής επικοινωνίας και κατολισθαίνουν στην τυποποιηση, τη μαζοποίηση και την αποξένωση⁴⁰. Παράλληλα, η τεχνική «πρόοδος», με την αλματώδη εξέλιξή της, απομακρύνει συνεχώς τον άνθρωπο από τη φύση και τον εγκλωβίζει σε ένα τεχνητό τρόπο διαβιώσεως και διατροφής. Τα καταναλωτικά αγαθά προβάλλονται ως αντίδοτο και παυσίπονο στη συντελούμενη απίσχανση της προσωπικότητας και στην έλλειψη υπερατομικών σκοπών. «Σήμερα», έγραφε ο Άγγελος Τερζάκης (εφημ. «Το Βήμα» 4.2.1973, σελ. 4), «έχουμε να κάνουμε μιά έναν κόσμο δίχως κάποιον εσωτερικό του συνεκτικό δεσμό. Ας μη μιλήσουμε για απιστία, για αποκοπή από τη θρησκευτική παράδοση, που πρότεινε ίσαμε προχτές ακόμα κάποιους κανόνες ζωής, προσδιόριζε το ήθος μιας ομοψυχίας. Ας μιλήσουμε κάλλιο για είσοδο σε μια περίοδο της Ιστορίας, όπου ο άνθρωπος νιώθει τον έαυτό του ξεμοναχιασμένον μέσα σ' έναν κόσμο πρόσκαιρο, αλλά κι ελκυστικό με την έννοια ότι σε καλεί να τον κερδίσεις γρήγορα κι όπως-όπως. Όταν λέμε πως έλλειψε ο εσωτερικός συνεκτικός δεσμός από το σύνολο εννούμε πως η υπαγωγή του κάθε ανθρώπου σ' ένα συγκρότημα — κοινότητα, κοινωνία, έθνος, ανθρωπότητα — είναι σήμερα μηχανική, όχι ηθική. Εκείνο όμως που συνδέει

38. Το θέμα αυτό αναπτύχθηκε με βαθύτητα σκέψεως αλλά και πολιτική προκατάληψη από τον γερμανό φιλόσοφο *Herbert Marcuse* στο έργο του «Ο μονοδιάστατος άνθρωπος», κατά μτφρ. Μπ. Λυκούδη, Αθήναι: Παπαζήσης, 1971 (1964!), ιδίως σελ. 33 επ.: πρβλ. σχτ. και Γ. Μιχαηλίδη - Νουάρο, ανωτ. (σημ. 1), σελ. 399 επ.

39. Βλ. J. Léaué, *Notre Violence*, Paris: Denoël, 1977, σελ. 80 επ. και Π. Παπαδάτου, Η επιθετικότητα, η βία και η καταστροφικότητα στην κοινωνική διαβίωση, Αθήναι: A.N. Σάκκουλας, 1980, σελ. 122 επ.

40. Ανάμεσα στις σημαντικές εργασίες για το πρόβλημα της αποξένωσεως του σύγχρονου ανθρώπου καταλέγονται και οι ακόλουθες: E. Fromm, Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία, κατά μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτου, Αθήναι: Μπουκουμάνης, 1971 (1940!), ιδίως κεφ. 3, σελ. 140 επ.: D. Riesman, *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character*, New Haven: Yale Univ. Press, 1950· L. Srole, *Social Integration and certain Corrolaries. An Exploratory Study*, περ. *American Sociological Review*, 21: 1956, 709-716· M. Seeman, *On the Meaning of Alienation*, περ. *American Sociological Review*, 24: 1959, 783-791. Για το ίδιο θέμα βλ. ειδικό αφιέρωμα του περ. «Ευθύνη» 1984, σελ. 145-216 και ιδιαίτερα την εισήγηση του Γ.Δ. Δασκαλάκη, στην αρχή τοι αφιερώματος.

φυσιολογικά τους ανθρώπους μεταξύ τους δεν είναι η γειτνίαση ή η συμβίωση· είναι το αίσθημα πως υπηρετούν μιαν ενιαία υπόθεση, πως κάποια πέρα από τις ατομικές θελήσεις αλληλεγγύη τους συνέχει. Πως έχουν συναποδεχτεί ως είδος, έναν υπερατομικό σκοπό, ή πως κάτι υπερβατικό, ιερό, απαραβίαστο, τους συναδελφώνει κάτω από μιαν εξουσία υψηλή».

Μια τέτοια, όμως, κοινωνία της ευμάρειας και του καταναλωτισμού οδηγεί σε κατάργηση της πνευματικής διαστάσεως του ανθρώπου και εκτρέφει τη δυσαρέσκεια της νεολαίας⁴¹. Εύκολα, λοιπόν, μπορεί ν'

41. Τούτο τονίσθηκε ιδιαίτερα από τον Πάπα Ιωάννη Παύλο Β^ο σε ομιλία του στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβα την 12.9.1982 (βλ. και εφημ. «Ελευθεροτυπία» της 13.9.1982, σελ. 16). Ανάλογες κριτικές παρατηρήσεις διατυπώθηκαν κατά καιρούς από επιφανείς διανοητές για την τάση του σύγχρονου ανθρώπου: ν' αναγνωρίζει «ως ύψιστο σκοπό την επίτευξη της επίγειας ευτυχίας», παραμελώντας «κάθε άλλη ανθρώπινή ανάγκη και στοιχείο μιας λεπτότερης και υψηλότερης υφής» (A. Solzhenitsyn, Ομιλία στο Πανεπιστήμιο του Harvard την 8.6.1978^ο βλ. το κείμενο της ομιλίας στην εφημ. *The Times* της 26.7.1978, σελ. 6, στην εφημ. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* της 14.7.1978, σελ. 10-11 και (περιληπτικά) στην εφημ. «Καθημερινή» της 12.7.1978), να αποδύεται «σε μια εξοντωτική κούρσα, όπου επιτυχία και αποτυχία προσμετρούνται με βάση το ποσοστό του ακαθαρίστου προϊόντος της ανθρωπότητος, το οποίο κατορθώνει να ιδιοποιήθει το άτομο ή η κοινότητα μέσω του ανελέητου ανταγωνισμού» (A. Toynbee, άρθρο στην εφημ. *Observer* και κατ' αναδημοσίευση στην εφημ. «Το Βήμα» της 17.6.1973, σελ. 5, με τίτλο «Πρέπει να φτιάξουμε μιαν άλλη καλύτερη κοινωνία») και τελικά να «νοιάζει χαμένος μέσα στην αφθονία του» (J. Ortega y Gasset, Η εξέγερση των μαζών, κατά μτφρ. Χρ. Μαλεβίτση, Αθήνα: Δωδώνη, 1972 (1930!), σελ. 72).

Η απεμπόληση αυτή των υπερατομικών αξιών ή προτύπων και η συνακόλουθη στροφή προς τον καταναλωτισμό, στο μέτρο που σχετίζεται με την αστικοποίηση και την έκβιομηχάνιση των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, αποτελεί ίσως αναπόφευκτη αναγκαιότητα των περισσότερων ανεπτυγμένων χωρών: Η οικονομική ανάπτυξη που επιτυγχάνεται τότε οδηγεί εύκολα στην εξύψωση του ρόλου των υλικών αγαθών, στην επικράτηση ενός ορθολογικού, αφελιμιστικού, φιλειρηνικού πνεύματος και στη διαμφισθήτηση συναισθηματικά φορτισμένων παραδοσιακών αξιών «ηρωικού» χαρακτήρα, όπως η ιδέα του «αγώνα για τον αγώνα»: J. A. Schumpeter, *Capitalisme, Socialisme et Démocratie*, traduit par. G. Fain, Paris: Payot 1974 (1942)^ο. Κεφ. 11, σελ. 181· πρβλ. J.K. Galbraith, Η κοινωνία της αφθονίας, κατά μτφρ. K. Χατζηαργύρη, Αθήναι: Παπαζήσης, 1970 (1958!) κεφ. 10, σελ. 167 επ. και J.V. Petrov, *Ψυχολογία του Καταναλωτού*, Αθήναι: Παπαζήσης, 1973. Συνήθως όμως ο «εκσυγχρονισμός» αυτός συνοδεύεται και από άλλα σημαντικά γνωρίσματα, όπως η ανάπτυξη πνεύματος ανήσυχου και ανοικτού σε νέες εμπειρίες, η θαρραλέα διατύπωση της προσωπικής γνώμης, η πίστη στην αποτελεσματικότητα των ανθρώπινων ενεργειών, η επίδειξη εμπιστοσύνης και ο σεβασμός στην αξιοπρέπεια των άλλων: A. Inkeles/D.H. Smith, *Becoming Modern. Individual Change in Six Developing Countries*, Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1974· σελ. 19 επ. D. Lerner, *The Passing of Traditional Society. Modernizing the Middle East*, New York 1958 και Paperback Edition 1964, σελ. 46 επ. Γ. Καββαδία, Η στροφή. Εισαγωγή εις την κοινωνιολογίαν της αναπτύξεως, Αθήναι: A. N. Σάκκουλας, 1975, σελ. 109 επ.

Στη χώρα μας, η οικονομική ανάπτυξη δεν φαίνεται να συνδυάσθηκε με αντίστοιχη

αντιληφθεί κανείς σε πόσο εκρηκτική επιθετικότητα μπορεί να εξωθήσει αυτή η συσσωρευόμενη δυσαρέσκεια τους νέους⁴², ιδίως μάλιστα εάν συνδυασθεί με τις ψυχολογικές παρενέργειες από τη σύγχρονη (δυσ)λειτουργία της οικογένειας, του σχολείου και της εργασίας.

11. Αλλά εάν και στο μέτρο κατά το οποίο η ρίζα του προβλήματος της ανομικής συμπεριφοράς των νέων ανάγεται κατά βάση σε παράγοντες

πυλιτιστική ενεργοποίηση. Η συγλογική ψυχολογία των Νεοελλήνων εξακολουθεί να διέπεται, κατά τις υπάρχουσες ενδείξεις, από βραχυσκοπική και επιφανειακή θεώρηση των πραγμάτων, μεταπρατική νοοτροπία (επιβραβευτική του άκοπου εσόδου και της επιτηδειότητας), καχυποψία απέναντι των άλλων και ευθινοφοβία: *I.M. Παναγιωτόπουλος*, «Ερήμην των Ελλήνων», Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1974· *N. Δήμου*, Η δυστυχία του να είσαι Έλληνας, Αθήνα: Ίκαρος, 1975· *A.E. Βακαλόπουλον*, Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 257 επ. (ιστορική έρευνα) και *A.K. Μποσινάκη*, Συμβολή εις την έρευναν της κοινωνικής συμπεριφοράς του Νεοελλήνος, Διδ. Διατρ. Αθηνών, 1972 (εμπειρική έρευνα). Στη διαιώνιση του μεταπρατικού και καταναλωτικού αινιού πνεύματος θεωρείται ότι συνετέλεσε αποφασιστικά η ογκώδης μετακίνηση, επί δεκαετίες και έως τα μέσα τουλάχιστον της δεκαετίας του 60, του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα, η αδιναμία απορροφήσεώς του στη βιομηχανία και η διασπορά ενός μεγάλου τμήματός του σε παρασιτικές εργασίες του τομέα της τριτογενούς παραγωγής (υπηρεσίες) ή του δημόσιου τομέα (πρβλ. *K. Τσοικαλά*, Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922, Αθήνα: Θεμέλιο, 1977, σελ. 24 επ.). Η επαγγελματική στασιμότητα που επακολούθησε στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 1965-1974 οδήγησε τότε σε διάψευση των βλέψεων για κοινωνική μετάσταση και σε στροφή —κατ αναπλήρωση του κενού που δημιουργήθηκε από την αναδίπλωση των κοινωνικοεπαγγελματικών βλέψεων— προς την «καταδεικτική» καταναλωτική δραστηριότητα (δαπάνες για αυτοκίνητα, υπηρεσίες αναψυχής κλπ.): *Βασ. Καραποστόλη*, Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1983, σελ. 243 επ., 250 επ.: *βλ. επίσης B. Φίλια, Δοκίμια Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1976, σελ. 27 επ., 50 επ. καθώς και ενημερωτικό σημείωμα την εφημ. «Τα Νέα της 25.7.1984, σελ. 5 για τις ανακοινώσεις που έγιναν από εκπρόσωπο του Υπουργείου Εθν. Οικονομίας ως προς τα αποτελέσματα έρευνας της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος για τους «Οικογενειακούς Προϋπολογισμούς 1982», τον τρόπο δηλ. καταναλώσεως χρημάτων από τους Έλληνες για το έτος αυτό.

42. Για τη σχέση αυτή καταπέσεως και επιθετικότητας (κυρίως από ψυχαναλυτική άποψη) βλ. ιδιως: *H.J. Kornadt* (Hrsg.), *Aggression und Frustration als psychologisches Problem*, t. 1, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981, t. 2 (υπό έκδοση): *H. Marcuse/A. Rapoport/K. Horn/A. Mitscherlich/D. Senghaas/M. Marković*, *Aggression und Anpassung in der Industriegesellschaft*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1968 (Η συμβολή του A. Mitscherlich για την επιθετικότητα και την προσαρμογή δημοσιεύθηκε και στα ελληνικά μαζί με άλλες μελέτες του κατά μτφρ. Π. Παπαδόπουλου υπό τον τίτλο: «Η ιδέα της ειρήνης και η ανθρώπινη επιθετικότητα», Αθήνα: Ηριδανός, 1970, 37-100)· *Fr. Hacker*, *Aggression. Die Brutalisierung der modernen Welt*, Mit einem Vorwort v. Konrad Lorenz, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1973 (1971!). *T. Moser*, *Jugendkriminalität und Gesellschaftsstruktur*, Frankfurt a.M.: Fischer, 1972 (1970!).

ανεξάρτητους από αυτούς, δηλ. στη δυσλειτουργία των «κοινωνικοποιητικών» θεσμών, τότε ανάλογη πρέπει να είναι και η αντιμετώπιση του προβλήματος⁴³: Όχι με βίαια κατασταλτικά μέτρα, που στιγματίζουν ανεπανόρθωτα τους νεαρούς παραβάτες⁴⁴, διαιωνίζουν τον φαύλο κύκλο της βίας και παρέχουν συγκάλυψη των πραγματικών προβλημάτων⁴⁵ ή και προσχήματα στην περιστολή των ατομικών ελευθεριών⁴⁶. Ούτε πάλι με απλές ευχές και εκκλήσεις για επίδειξη επιείκειας προς τους νεαρούς δράστες, που θα αποτελούσε μόνο αντιμετώπιση των συμπτωμάτων του προβλήματος. Προληπτική πρέπει, νομίζω, να είναι προ πάντων η πολιτική απέναντι στο πρόβλημα και να στοχεύει στην εκρίζωση των αιτίων ή, τουλάχιστον, στη διοχέτευση της επιθετικότητας προς την κατεύθυνση μιας δημιουργικής αλλαγής χωρίς βίαια μέσα⁴⁷: Αποκατάσταση της ψυχικής επαφής που χρειάζεται το παιδί με τους οικείους του (π.χ. τοποθέτηση ενός ειδικού συμβούλου στα σχολεία που θα συμπαρίσταται στα παιδιά και θα διευκολύνει το ξεπέρασμα των οικογενειακών τους προβλημάτων ή την ορθή εκλογή επαγγέλματος). Παροχή στους νέους μεγαλύτερων ευκαιριών για ανάπτυξη του δημιουργικού τους οίστρου ή

43. Προς την κατεύθυνση αυτή φαίνεται ότι έχει αρχίσει να κινείται και η σχετική θέση του τύπου για το υπό εξέταση πρόβλημα (βλ. π.χ. κύριο άρθρο της εφημ. «Μεσημβρινή» της 12.5.1982, σελ. 4, με τίτλο «Τα αιτία της βίας των νέων»).

44. Πρβλ. σχτ. εργασίες των A. Τρωιάνου-Λουλά και K. Δ. Σπινέλλη στο περ. «Ποινικά Χρονικά», αντίστοιχα τ. ΚΕ', 268-285 και τ. ΚΣΤ', 785-800. Επίσης: H.J. Schneider, Jugendkriminalität im Sozialprozeß, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974, 42 επ. και T. Bandini/U. Gatti, Delinquenza giovanile. Analisi di un processo di stigmatizzazione e di esclusione, Milano: Giuffrè, 1974, ιδιώς σελ. 311 επ.

45. Πρβλ. σχτ. ενδιαφέρουσα ανάλυση του ψυχίατρου Διον. Λιάρου στην εφημ. «Ελεύθερος Τύπος» της 3.11.1984, σελ. 26.

46. Την προσοχή στον κίνδυνο αυτόν επισύρει ιδιαίτερα ο κοινωνιολόγος Θαν. Παπαχρίστον σε άρθρο του στην εφημ. «Τα Νέα» της 5.1.1985, σελ. 4, με τίτλο «Το σύνδρομο του φόβου».

47. Οι δυνατότητες μιας τέτοιας διοχετεύσεως επιθετικών τάσεων προς κοινωνικά εκτιμώμενους και καθιερωμένους τομείς δραστηριότητας μέσα από τον άμυντικό μηχανισμό της «εξιδανικεύσεως» έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο ψυχαναλυτικής έρευνας στα πλαίσια της μελέτης των νευρώσεων (βλ. σχτ. βιβλιογραφία στην εργασία μου για τα Οικονομικά Εγκλήματα, ανωτ., σημ. 13, σελ. 184). Υπάρχουν όλωστε σοβαρές ενδείξεις ότι άτομα που κατηγορούνται για «τρομοκρατικές» ενέργειες κατά τον καταργηθέντα ήδη ν. 774/1978 ανέπτυξαν πολλές φορές στο παρελθόν κοινωφελή δραστηριότητα. Σε δίκη αυτού του αντικειμένου, για την οποία εκδόθηκε η υπ αριθμ. 493/1980 απόφαση του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, κατατέθηκαν για μία από τις κατηγόροιμενες τα ακόλουθα: «Είναι ένα φλογερό παιδί και συναισθηματικό; η αγάπη του για τον άνθρωπο είναι απέραντη. Τα Σαββατοκύριακά της τα διέθετε δια να βοηθήσῃ τα στερημένα παιδιά στην φωληά της Ελευσίνας με διδασκαλία, ψυχαγωγία παιζοντας με την κιθάρα της, έχει διδάξει και σε σπαστικά παιδιά» (σελ. 59 των πρακτικών του Δικαστηρίου, πρβλ. και σελ. 177).

του ιδεολογικού τους ενθουσιασμού (π.χ. ίδρυση κέντρων νεότητας με ελεύθερη λειτουργία⁴⁸, οργάνωση επιμορφωτικών λεσχών ή χώρων για άθληση και παιχνίδι, ενθάρρυνση για ενασχόληση με κοινωφελή έργα, όπως οι επισκέψεις σε γηροκομεία, νοσοκομεία, φυλακές κλπ.). Αναγνώριση κάποιας μορφής εναλλακτικού τρόπου ζωής μέσα στα εφικτά πλαίσια της πλουραλιστικής μας κοινωνίας (π.χ. συνειδητή επίδειξη κοινωνικής ανοχής σε ιδιόρρυθμο ντύσιμο). Δημιουργία περισσότερων ευκαιριών διαλόγου με τους νέους και εξηγήσεως σε αυτούς των λόγων για τους οποίους μία συμπεριφορά ορίζεται ως απαγορευμένη. Ακριβής συμμόρφωση των ενηλίκων με τις αξίες τις οποίες προστατεύουν οι βασικές ποινικές διατάξεις⁴⁹. Ενέργειες για εξασφάλιση εργασίας στους νέους, με απότερο στόχο την εναρμόνιση της εργασίας αυτής με τα προσωπικά ενδιαφέροντα του κάθε νέου. Εφ' όσον, δε, καθίσταται αναπόφευκτη η λήψη περιοριστικών - αποτρεπτικών μέτρων για τον νεαρό παραβάτη, καταβολή κάθε προσπάθειας ώστε τα μέτρα αυτά να μην έχουν δημόσιο και τιμωρητικό χαρακτήρα, αλλά να επιλέγονται με αποκλειστικό γνώμονα την ανάπτυξη κοινωνικής ευθύνης του δράστη και το «ξύπνημα των αλτρουιστικών κλίσεων της ψυχής» του (ανωτ. § 1), μέσα στο πνεύμα του «κοινωνικού ανθρωπισμού», τον οποίο ο τιμώμενος διδάσκαλός μου θεωρεί -ορθά- ως την μόνη διέξοδο στις αντινομίες του σύγχρονου πολιτισμού μας⁵⁰.

48. Πρβλ. L. Hulsmans/J. Bernat de Celis. *Peines perdues. Le système pénal en question*, Paris: Centurion, 1982, σελ. 119. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση που αναφέρθηκε προ καιρού στο Συμβούλιο της Ευρώπης: Μία μικρή ομάδα νέων, που είχε ήδη έλθει αρκετές φορές σε σύγκρουση με την κρατική εξουσία, ζήτησε να χρησιμοποιήσει ένα χώρο ιδιοκτησίας του Δήμου Παρισίων ως εργαστήριο μοτοσυκλετών. Τελικά ο χώρος τους παραχωρήθηκε. Για τον καθαρισμό, όμως, και την αποτελεσματικότερη οργάνωση του χώρου σε εργαστήριο οι νέοι χρειάσθηκε να συνεργασθούν με παιδιά έξω από την ομάδα τους και με το ίδιο το Κράτος, από το οποίο ζήτησαν και πήραν επιχορήγηση για αγορά του απαραίτητου εξοπλισμού. Τους δόθηκε έτοι η δυνατότητα να εκτιμήσουν την αξία των μηχανημάτων που θα αποκτούσαν, να τα σεβασθούν και να νοιάσουν πως μπορούσαν κι αυτοί να κάνουν δημιουργική δουλειά, σε συνεργασία μάλιστα με άλλους και χωρίς προσφιγή στη βία (L. Eberhard. Οι νέοι και η βία, Περίληψη εισηγήσεως προς το Συμβούλιο της Ευρώπης, εφημ. «Μεσημβρινή» της 27.9.1982, σελ. 8).

49. Το σημείο αυτό τονίζει ορθά ο J. Hellmer στο γενικού χαρακτήρα έργο του "Jugendkriminalität", Neuwied/Berlin: Luchterhand, 1975³, σελ. 95.

50. Γ. Μιχαηλίδου - Νοιάρου, ανωτ. (σημ. 1), σελ. 503 και του ίδιου. Περί του Κοινωνικού Ανθρωπισμού εις: Γ. Μιχαηλίδου - Νοιάρου, Δίκαιον και Κοινωνική Συνείδησις. Οκτώ Μελέται, Αθήναι: Πάπαζήσης, 1972, σελ. 133-144. Η ειδικότερη μορφή την οποία θα έχουν αυτά τα περιοριστικά - αποτρεπτικά μέτρα θα αποτελέσει αντικείμενο άλλης μελέτης. [Μετά την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης δημοσιεύθηκε πράγματι η εργασία μου «Ανηλικοί Παραβάτες και Ποινική Δικαιοσύνη. Σκέψεις για μια επανεξέταση του ισχύοντος ποινικού δικαίου των ανηλίκων», στο περ. «Νομικό Βήμα» 34: 1986, 175-179]. Ήδη από τώρα, ωστόσο,

μπορεί να λεχθεί ότι τα μέτρα αυτά θα πρέπει να είναι εντελώς διαφορετικά από εκείνα τα οποία ισχύουν σήμερα για την εισαγωγή των ανηλίκων σε ιδρύματα και τα οποία τείνονται άλλωστε να αντικατασταθούν, σύμφωνα με σχετικό νομοσχέδιο, από «Μονάδες Μέριμνας και Αγωγής Νεότητας». Κύριος άξονας αυτών των μέτρων ενδείκνυται να είναι η άμεση ένταξη των παραβατικών νέων στον κοινωνικό χώρο, κυρίως με εισαγωγή τους σε οικογένειες (κατά προτίμηση αγροτικές) ή σε πρότυπους οικισμούς - χωριά και με απασχόλησή τους εκεί· πρβλ. σχτ. προτάσεις του τότε Εισαγγελέα Εφετών Αθηνών Δημ. Τσεβά στην έκθεση πεπραγμένων της «Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων Αθηνών», στην οποία διετέλεσε Προέδρος Δ.Σ.: ανωτ. (σημ. 4), σελ. 9 επ. καθώς και σχτ. επιδοκιμαστικά δημοσιεύματα του Σπ. Τσίρου στην έφημ. «Καθημερινή» της 30.9.1977, σελ. 4 και της 28.11.1980, σελ. 8· με ανάλογο πνεύμα αντιμετωπίζουν το πρόβλημα ο *Ιωάννης Παπαζαχαρίου* σε συνέντευξή του στην έφημ. «Εμπρός», της 18, 22 και 23.7.1950 κατ αναδημοσίευση εις: του ίδιου, Μελέται εκ του Δικαίου των Ανηλίκων, τεύχ. Γ', Αθήναι 1960, 142-149; 147 επ.), ο *Ιωάννης Φραντζεσκάκης* σε αυτοτελή πολυγραφημένη μελέτη του για την «Εγκληματικότητα των Νέων», Αθήνα, Μάιος 1984, καθώς και οι περισσότεροι από αυτούς που έχουν ασχοληθεί με το θέμα στη χώρα μας (πρβλ. μνεία των σχτ. εργασιών εις: *K.N. Βουγιούκα*, Η Ελληνική Βιβλιογραφία στο πεδίο του Ποινικού Δικαίου, της Εγκληματολογίας και της Σωφρονιστικής από τον περασμένο αιώνα μέχρι το 1967, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 37-46 και *Στεφ. Κ. Αναγνωστάκη*, Βιβλιογραφία των εν Ελλάδι Εγκληματολογικών και Ποινικών Επιστημών, τ. I (1964), II (1970), III (1977), στους οικείους τόπου κατά τα ευρετήρια). Για την ορθότερη εκτίμηση των ληπτέων (προληπτικών και κατασταλτικών) μέτρων χρήσιμα είναι, βέβαια, να ληφθούν υπ' όψη και οι νεώτερες αντίστοιχες τάσεις στις ξένες νομοθεσίες. Γύρω από αυτές βλ. ιδίως τις σχτ. εργασίας των *Fr. Dünkel* και *H.J. Kerner* στο περ. *Recht der Jugend und des Bildungswesens*, 32: 1984, 308-326, 327-345 καθώς και το ειδικό αφιέρωμα του περ. *Cahiers de Défense sociale, Numéro Spécial*, Mai 1980 με θέμα: "La protection judiciaire de l'enfance". Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν από την παλαιότερη βιβλιογραφία οι παρατηρήσεις συγκριτικού δικαίου στις μελέτες: *K.N. Βουγιούκα*, Συγκριτική έρευνα επί του Ποινικού Δικαίου των Ανηλίκων, Θεσσαλονίκης, 1956· *Comité Européen pour les Problèmes criminels, L'efficacité des Programmes en cours concernant la Prévention de la Délinquance juvenile*, Strasbourg: Conseil de l'Europe, 1963· Μιν. *E. Πόθου*, ανωτ. (σημ. 5), σελ. 189 επ.: *Γ. Θάνου*, Αναμορφωτική μεταχείριση των εγκληματιών και των σε «ηθικό κίνδυνο» ανηλίκων στη Γαλλία, περ. *Επιμελήρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 33-34: Μάιος - Δεκέμβριος 1978, 381-412.